



# توانمندی دریافت معانی

## شعر

■ محمد صدیقیان

کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی

مدرس دبیرستان‌ها و مراکز علمی کاربردی استان قم

### چکیده

یکی از مشکلات اساسی درس ادبیات فارسی در دوره متوسطه، حجم زیاد متون نظم و نثر، بیان معانی آن‌ها و ضعف دانش‌آموزان در دریافت این معانی است. همچنین یکی از مباحث اساسی در این درس، مباحثی است که به علم بیان مربوط می‌شود.

این پژوهش به شیوه اقدام‌پژوهی (پژوهش در عمل) سعی کرده است با بهره‌گیری از علم بیان و آموزش صحیح آن به دانش‌آموزان، آنان را در دریافت معانی شعر و نثر در چارچوب کتاب درسی توانمند سازد و در پایان نتیجه‌گیری کرده است که با روش تدریس به کار گرفته شده در پژوهش حاضر می‌توان به جای حافظان معانی شعر و نثر، سخنورانی ادیب و نویسندگانی خلاق پرورش داد و شور و هیجان و لذت را به کلاس‌های ادبیات فارسی بازگرداند.

**کلیدواژه‌ها:** اقدام‌پژوهی، معانی شعر و نثر، علم بیان، علاقه و انگیزه، ارزشیابی

### بیان مسئله

در طول سالیان تدریس همیشه یکی از دغدغه‌های اساسی پژوهنده، مشکلات دانش‌آموزان در فهم معانی متون نظم و نثر فارسی در درس ادبیات فارسی بوده است. روش تدریس معمول بیشتر همکاران، گفتن یک معنی واحد است که دانش‌آموزان هم آن را می‌نویسند؛ در حالی که «بیان، ایراد معانی واحد به طرق مختلف است؛ مشروط

و گرفتن نمره‌ای مطلوب در ارزشیابی می‌کوشند و حتی در مقابل تلاش من برای این روش، عکس‌العمل نیز نشان می‌دهند. بنابراین، با تنظیم پرسش‌نامه‌هایی به صورت باز و بسته از ۲۵ نفر دانش‌آموزان و ۶ نفر از همکاران مدرس زبان و ادبیات فارسی وضع موجود را ارزیابی کردم و به نتایج زیر دست‌یافتیم:

۱. بیشتر دانش‌آموزان و همکاران با بیان معنی شعر و نثر به صورت واحد و چکیده موافق‌اند؛
۲. دانش‌آموزان از روش تدریس معنی شعر و نثر به صورت واحد و چکیده لذت چندانی نمی‌برند؛
۳. دانش‌آموزان زیبایی‌های ادبی متون نظم و نثر را با تدریس به روش بیان معنی شعر و نثر به صورت واحد درک نمی‌کنند؛
۴. بیشتر دانش‌آموزان و همکاران به تغییر روش تدریس معنی شعر و نثر به صورت واحد و چکیده به صورت معنی شعر و نثر به کمک علم بیان و نکات ادبی به صورت شفاهی و تمرین هنگام تدریس تمایل دارند؛
۵. بیشتر دانش‌آموزان با علم بیان (تشبیه، استعاره، مجاز و کنایه) آشنایی ندارند یا حداقل آن را فراموش کرده‌اند. گفتنی است که دانش‌آموزان در دوره اول متوسطه با تشبیه و استعاره و در دوره دوم متوسطه با کنایه آشنا می‌شوند و فقط با مجاز آشنایی چندانی ندارند؛
۶. دانش‌آموزان و همکاران مطالعه

بر اینکه اختلاف آن طرق، مبتنی بر تخیل باشد؛ یعنی لغات و عبارات به لحاظ تخیل نسبت به هم متفاوت باشند» (شمیسا، ۱۳۸۷: ۲۷).

گفتن یک معنی واحد، انگیزه دانش‌آموزان را در شناسایی زیبایی‌های ادبی (علم بیان) و درک مفاهیم شعر و نثر تا حد بسیار زیادی از بین می‌برد و آن‌ها را مجبور می‌کند به حفظ کردن معانی خشک و بی‌روح بسنده کنند و از پرداختن به زیبایی‌های یک اثر ادبی غافل بمانند. از طرف دیگر، قدرت انشای ادبی و به قلم خود نوشتن را نیز در آنان سرکوب می‌کند. «به عبارت دیگر، فن بیان این است که بفهمند معانی دقیق لطیف را چگونه در عبارت واضح بگنجانند که فهم آن برای مخاطب ممتنع نباشد...» (همایی، ۱۳۷۴: ۱۳۵).

عیب دیگر این روش این است که دانش‌آموزان به امید ثبت کردن معنی شعر و نثر، تلاش چندانی برای فهم آن نمی‌کنند و درک انبوهی از مطالب و معنی متون نظم و نثر را به شب امتحان موکول می‌نمایند و معمولاً در فهم و ارزشیابی این درس دچار مشکل می‌شوند.

### شاخص‌های کیفی وضع موجود

ضمن تدریس و پرسش در کلاس دریافتیم که دانش‌آموزان فقط در پی ارائه یک معنای چکیده و واحد از شعر و نثرند و هیچ تلاشی برای درک مفاهیم ادبی و لذت بردن از آن‌ها نمی‌کنند. آن‌ها فقط برای رفع تکلیف



## انتخاب راه حل‌ها

«علمای تعلیم و تربیت پس از سال‌ها تحقیق و تجربه به این نتیجه رسیده‌اند که مؤثرترین روش آموزش، فعال کردن خود دانش‌آموز است» (احمد ناطق، ۱۳۸۹: ۲۷). همچنین «معلم در فرایند تعلیم و تربیت از دو روش برای رسیدن به اهداف متعالی آموزش استفاده می‌کند: یکی روش‌های

که روش مبتنی برهمیاری بهترین جایگاه برای خلاقیت و نوآوری است» (الیاسی، ۱۳۸۹: ۴۱).

بنابراین، راه‌حل‌های چهارم و پنجم را به‌عنوان راه‌حل‌های اصلی و راه‌حل سوم را به‌عنوان راه‌حل فرعی برای پژوهش حاضر انتخاب کردم. البته راه‌حل اول نیز راه را برای دانش‌آموزان در دریافت معانی شعر و نثر با بهره‌گیری از علم بیان باز می‌گذارد اما تضمینی وجود ندارد که دانش‌آموزان به معانی واحد و چکیده رجوع کنند و با روش جدید به صورت تفننی و تفریحی برخورد

عمده دانش‌آموزان فقط در پی ارائه یک معنای چکیده و واحد از شعر و نثرند و هیچ تلاشی برای درک مفاهیم ادبی و لذت بردن از آن‌ها نمی‌کنند. آن‌ها برای رفع تکلیف و گرفتن نمره‌ای مطلوب در ارزشیابی می‌کوشند



## اجرای راه‌حل‌های انتخابی

پس از اعتباریابی راه‌حل‌های انتخابی، از میانه سال تحصیلی - یعنی پس از امتحانات نوبت اول - به شرح زیر به اجرای آن‌ها پرداختم:

۱. ابتدا تعدادی از کتاب‌های مربوط به علم بیان را به کلاس بردم و به دانش‌آموزان معرفی کردم و از آنان خواستم بعضی از آن‌ها را که مناسب‌تر بودند (برای نمونه، کتاب آرایه‌های ادبی سال سوم انسانی) تهیه کنند تا در ضمن تدریس به روش جدید، مطالب آن‌ها را مرور کنیم. در همان جلسات اول، احساس کردم این کار بر مشکلات قبلی آن‌ها اضافه خواهد کرد و خود آن‌ها نیز به این موضوع در فرم‌های نظرخواهی اشاره کرده بودند؛ بنابراین، جزوهای خلاصه از مطالب علم بیان و بدیع (آرایه‌های ادبی) - که در راه‌حل‌های پیشنهادی آن را توصیف کردم - در اختیار دانش‌آموزان قرار دادم و از آنان خواستم با توجه به نمونه‌هایی که در آن بیان شده است، هنگام تدریس معانی شعر و نثر و پرسش و پاسخ در کلاس یا تمرین در منزل به آن رجوع کنند و هرگز مطالب را حفظ نکنند بلکه به‌صورت کاربردی و به‌عنوان مرجع از آن‌ها استفاده کنند.

۲. شعر یا نثر درس موردنظر را به‌طور کامل می‌خواندم و از تعدادی از دانش‌آموزان نیز می‌خواستم که آن‌ها را دوباره بخوانند و ضمن خواندن، به زیبایی‌هایی بیانی و نکات ادبی دیگر آن‌ها توجه کنند؛ زیرا خواندن، **نیمی از فهمیدن معنی است.**

۳. در درس‌های اولیه به شیوه معلم‌محور با هدایت دانش‌آموزان در هر بیت از شعر یا هر جمله یا بند از نثر، به مقتضای درس موردنظر نکات بیانی و ادبی آن را برای دانش‌آموزان شرح می‌دادم و سپس از همه آنان می‌خواستم یک معنی واحد و چکیده به زبان خود از مطلب موردنظر بنویسند. آنگاه تعدادی از معانی ارائه شده را همراه با دانش‌آموزان مورد ارزیابی قرار می‌دادم.

۴. پس از مدتی (حدوداً نزدیک امتحانات میان نوبت دوم) شیوه تدریس شماره سه را به شیوه دانش‌آموز‌محور برعکس انجام

کنند. در راه‌حل دوم نیز این اشکال وجود دارد که دانش‌آموزانی که خود را با روش جدید هماهنگ نکنند یا به توانمندی لازم نرسند، دبیر را به دلیل بیان نکردن یک معنی واحد و چکیده، مسئول کم‌کاری یا عدم توانمندی خود می‌دانند. راه‌حل سوم نیز به تنهایی جوابگوی هدف پژوهش حاضر نیست؛ مگر برای دانش‌آموزانی که خود توانمندند یا در جهت توانمند شدن تلاش می‌کنند اما به هر روی، به دلیل فقدان درسی مستقل با این عنوان و همچنین ضعف ادبی بیشتر دانش‌آموزان، در کنار روش تدریس معنی کردن شعر و نثر با بهره‌گیری از علم بیان می‌تواند بسیار سودمند باشد.

تدریس سنتی و انفعالی (معلم‌محور) و دیگری، روش‌های تدریس فعال و کاربردی (دانش‌آموز‌محور)» (حسن‌خانی، ۱۳۸۹: ۳۴). پر واضح است که پژوهش حاضر بیشتر براساس فعالیت خود دانش‌آموزان و هدایت معلم صورت می‌گیرد.

از سوی دیگر، «یکی از روش‌های مهم متبلور کردن خلاقیت به‌وجود آوردن فضای محرک، مستعد و به‌طور کلی خلاق است

می‌دادم؛ یعنی از دانش‌آموزان می‌خواستم نکات بیانی و ادبی موردنظر را شرح دهند و خود نیز آن‌ها را به بیان یک معنی واحد و چکیده هدایت می‌کردم.

۵. پس از پایان هر درس، شماره‌های سه و چهار را در کلاس به صورت پرسش و پاسخ با دانش‌آموزان تمرین می‌کردم و در پرسش‌های کلاسی از درس موردنظر نیز، دانش‌آموزان ابتدا می‌بایست نکات بیانی و ادبی شعر یا نثر موردنظر را توضیح دهند و سپس، معنی واحد و چکیده‌ای را براساس توضیحات خویش بیان کنند.

۶. در حین اجرای راه‌حل‌های انتخابی، به تناسب شرایط و مقتضیات از دبیران و همکاران زبان و ادبیات فارسی درخواست می‌کردم در کلاس من حاضر شوند و بازخوردهای روش تدریس جدید را مشاهده کنند.

## تغییر و تعدیل راه‌حل‌ها / نقد و نظر همکاران

براساس مشاهدات و یافته‌های خویش حین تدریس و نظرات اصلاحی دبیران و همکاران زبان و ادبیات فارسی به این نتایج رسیدم:

۱. نوشتن معانی واحد و چکیده به وسیله همه دانش‌آموزان و نقد و ارزشیابی آن در کلاس، زمان بسیار زیادی می‌برد؛ بنابراین، نوشتن نقد و ارزشیابی معانی به وسیله دانش‌آموزان را به چند نفر محدود کردم و ما بقی را در وقت ارزشیابی‌های کلاسی هفته بعد از تدریس انجام دادم تا نقد و ارزیابی معانی توسط دانش‌آموزان و پرسش و ارزشیابی کلاسی به‌طور هم‌زمان صورت گیرد و وقت اصلی کلاس صرف تدریس بودجه‌بندی به‌نگام گردد.

۲. تلاش دانش‌آموزان برای دریافت معانی و شعر و نثر با بهره‌گیری از علم بیان، باید کاملاً کنترل شده و با نظارت مستقیم دبیر صورت گیرد و از پراکنده‌گویی‌ها و مسائل جانبی حین تدریس پرهیز شود تا اصل کار فدای فرع آن نشود. برای نظارت و کنترل بیشتر بر کار دانش‌آموزان در کلاس، علاوه بر دادن نمره مصوب مستمر کلاسی می‌توان نمراتی را به‌صورت اضافی برای آنان

در نظر گرفت.

۳. علاقه و انگیزه بیشتر دانش‌آموزان و توانمندی نسبی آن‌ها در شیوه تدریس جدید ضمن ایجاد رضایت در من، علاقه و انگیزه‌ام را به ادامه این روش تقویت کرد؛ تا آنجا که تصمیم گرفتم بخش‌های دیگری از کلاس‌های ادبیات را که به‌صورت خشک و بی‌روح برگزار می‌شود و زمینه‌های پرورش و شکوفایی را در دانش‌آموزان محدود یا سرکوب می‌کند، با اقدام پژوهی‌های جدید بهبود بخشم.

۴. تعدادی از دبیران و همکاران زبان و ادبیات فارسی نیز نظر مرا برای ایجاد تغییر در حوزه‌های دیگری از کلاس ادبیات تأیید کردند و در صدد انجام اقدام پژوهی در آن زمینه‌ها برآمدند.

## شاخص‌های کیفی وضع مطلوب

۱. «حضور در کلاس ادبیات بهانه‌ای است برای سرودن، گفتن، سرزندگی و رویش صدای ادب، دریای زلال شور و عشق و نشاط را دوجندان می‌کند» (مسن آبادی، ۱۳۸۹: ۴۸). با اجرای راه‌حل‌های انتخابی پی‌بردیم که دانش‌آموزان به تدریج از روش تدریس جدید احساس رضایت می‌کنند. آن‌ها اولاً مجبور نیستند توده‌ای از معانی را بدون درک مفاهیم ادبی و لذت بردن از آن فقط بنویسند. ثانیاً با شرکت پرشور و هیجان خود در فعالیت کلاسی تدریس و فراگیری اصول و قواعد معنی کردن شعر و نثر با بهره‌گیری از علم بیان، دیگر اضطراب و دغدغه‌ای در فهم معانی شعر و نثر و مشکلی در ارزشیابی آن ندارند. ثالثاً از امتیازهای نمرات اضافی در فعالیت‌های مستمر کلاسی نیز بهره‌مند می‌شوند.

۲. با تنظیم پرسش‌نامه‌هایی به‌صورت باز و بسته و نظرخواهی از دانش‌آموزان کلاس تغییرات به‌وجود آمده را ارزیابی کردم. همچنین در نظرخواهی از یکی دو تن از دبیران و همکاران زبان و ادبیات فارسی که کمابیش به روش مذکور در کلاس خود تدریس می‌کردند، به این نتیجه رسیدم که ایشان نیز با توجه به ارتقای سطح کلاس خویش، این روش را در درک مفاهیم و زیبایی‌های ادبی و لذت بردن دانش‌آموزان

و همچنین مطالعه کتاب‌های بیانی و جزوه تهیه شده برای دانش‌آموزان بسیار موفق و مؤثر می‌دانند.

بنابراین، با توجه به مشاهدات کلاسی، ارزیابی و تحلیل پرسش‌نامه شاخص‌های کیفی، نظرخواهی از دبیران زبان و ادبیات فارسی و تأیید بیشتر ایشان در جلسات گروه ادبیات فارسی دبیرستان، شاخص‌های کیفی مطلوب به شرح زیر به‌دست آمد:

### ۱. بیشتر دانش‌آموزان:

الف. از تغییر روش تدریس معانی شعر و نثر - یعنی بدون بیان یک معنی واحد و چکیده و فقط بیان نکات بیانی و ادبی به‌صورت شفاهی و هنگام تدریس - احساس رضایت می‌کنند و آن را پذیرفته‌اند.

ب. با تغییر روش تدریس معانی شعر و نثر در درک مفاهیم و زیبایی‌های ادبی توانمند شده‌اند.

ج. از شیوه جدید تدریس معانی شعر و نثر لذت می‌برند.

د. علم بیان (تشبیه، استعاره، مجاز و کنایه) و اصول و قواعد تشخیص و تحلیل آن را در متون نظم و نثر فارسی فراگرفته‌اند.

ه. به روش تدریس قبلی، یعنی بیان یک معنی واحد و چکیده از سوی دبیر، تمایلی ندارند.

و. مطالعه کتاب‌های بیانی یا جزوه تهیه شده علم بیان را در دریافت معانی شعر و نثر به روش تدریس جدید سودمند می‌دانند.

ز. در ارزشیابی دریافت معانی شعر و نثر، خود را نیازمند یک معنی واحد و چکیده از سوی دبیر یا کتاب‌های کمک‌آموزشی نمی‌دانند.

### ۲. بیشتر همکاران:

تغییرات مطلوب فوق را در مورد دانش‌آموزان تأیید می‌کنند و به تغییر در روش تدریس معانی شعر و نثر تمایل دارند. بعضی از همکاران نیز تغییر در روش تدریس را شروع کرده‌اند و بعضی درصد تغییر روش تدریس خود هستند.

## شاخص‌های کمی وضع مطلوب

با تحلیل نمرات میان نوبت و پایانی دوم به این نتیجه رسیدم که نه تنها سطح نمرات

دانش‌آموزان از مجموع ۱۲ نمره دریافت معنی شعر و نثر، نسبت به وضع موجود افزایش چشمگیری داشته بلکه سطح نمرات کل ورقه امتحانی نیز نسبت به میان‌نوبت و پایانی اول افزایش یافته است.

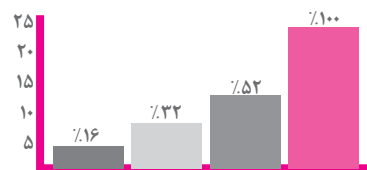
۱. یک معنی واحد، چکیده، خشک، بی‌روح و در بسیاری موارد آزاردهنده در کلاس ادبیات؛  
۲. احساس رضایت و لذت دانش‌آموزان و

از معانی شعر و نثر ناشی می‌شد؛  
۶. تقویت فن بیان و نویسندگی خلاق در دانش‌آموزان به سبب بیان کردن و نوشتن معانی شعر و نثر به صورت غیرمستقیم؛  
۷. کمک به دانش‌آموزان برای فراگیری علم بیان در حد نیاز و افزایش قدرت تشخیص و تحلیل‌شان در متون نظم و نثر فارسی؛

۸. پی‌بردن دانش‌آموزان به توانایی‌های بالقوه خود در دریافت مفاهیم و زیبایی‌های ادبی و ارتقای علاقه و انگیزه آنان به درس ادبیات فارسی.

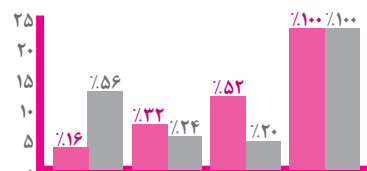
الف. وضعیت میانگین نمرات میان‌نوبت و پایانی دوم (وضع مطلوب) در دریافت معانی شعر و نثر

نمرات	۱-۶		۶-۹		۹-۱۲		کل
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	
وضعیت	۴	۱۶	۸	۳۲	۱۳	۵۲	۲۵
وضع موجود	۴	۱۶	۸	۳۲	۱۳	۵۲	۲۵



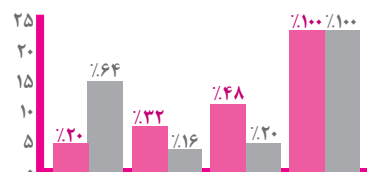
ب. مقایسه وضعیت میانگین نمرات میان‌نوبت و پایانی اول (وضع موجود) و نمرات میانگین میان‌نوبت و پایانی دوم (وضع مطلوب) در دریافت معنی شعر و نثر

نمرات	۱-۶		۶-۹		۹-۱۲		کل
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	
وضعیت	۱۴	۵۶	۶	۲۴	۵	۲۰	۲۵
وضع موجود	۱۴	۵۶	۶	۲۴	۵	۲۰	۲۵



ج. مقایسه وضعیت میانگین نمرات کل ورقه میان‌نوبت و پایانی اول (وضع موجود) با میانگین نمرات میان‌نوبت و پایانی دوم (وضع مطلوب)

نمرات	۱۲		۱۶-۲۰		۱۲-۱۶		کل
	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	
وضعیت	۱۶	۶۴	۴	۱۶	۵	۲۰	۲۵
وضع موجود	۱۶	۶۴	۴	۱۶	۵	۲۰	۲۵



همکاران از روش تدریس جدید معانی شعر و نثر؛  
۳. ارتقای دانش‌آموزان در درک مفاهیم و کشف زیبایی‌های ادبی متون نظم و نثر فارسی هنگام بیان معانی شعر و نثر با روش تدریس جدید؛

**پی‌نوشت**  
\* معنی شعر و نثر (۶ نمره)، درک مطلب (۴ نمره)، بعضی از قسمت‌های دانش‌های ادبی که هم به دریافت معانی شعر و نثر و هم به مباحث علم بیان مربوط می‌شود و تقریباً ۲ نمره از ۳ نمره آن به بحث این پژوهش مربوط است.

#### منابع

۱. قرآن مجید. (۱۳۷۶). ترجمه بهاءالدین خرمشاهی، همراه با توضیحات و واژه‌نامه، چاپ سوم. تهران: جامی و نیلوفر.
۲. احمدناطقی، محسن. (۱۳۸۹). آموزش ادبیات فارسی و روش‌های تدریس ابتکاری و خودساخته، مجموعه مقالات نگرش‌ها و شناخت‌ها در فرایند یاددهی، ارزشیابی پیشرفت تحصیلی و فناوری آموزشی، گروه تکنولوژی و گروه‌های آموزشی استان قم، قم: اقلیم مهر.
۳. الیاسی، محبوبه. (۱۳۸۹). روش همیاری در آموزش متون فارسی، مجموعه مقالات نگرش‌ها و شناخت‌ها در فرایند یاددهی، ارزشیابی پیشرفت تحصیلی و فناوری آموزشی، گروه تکنولوژی و گروه‌های آموزشی استان قم، قم: اقلیم مهر.
۴. تجلیل، جلیل. (۱۳۸۷). معانی و بیان. چاپ سوم. تهران: میترا.
۵. حسن‌خانی، کلثوم. (۱۳۸۹). آموزش مؤثر در تدریس فارسی، مجموعه مقالات نگرش‌ها و شناخت‌ها در فرایند یاددهی، ارزشیابی پیشرفت تحصیلی و فناوری آموزشی، گروه تکنولوژی و گروه‌های آموزشی استان قم، قم: اقلیم مهر.
۶. شمیسا، سبیروس. (۱۳۸۷). بیان (ویراست ۳)، چاپ سوم. تهران: میترا.
۷. قاسمی‌بويا، اقبال. (۱۳۸۹). راهنمای عملی پژوهش در عمل. چاپ هشتم. تهران: پژوهشگاه مطالعات آموزش و پرورش.
۸. کزازی، میرجلال‌الدین. (۱۳۶۸). زیباشناختی سخن پارسی (بیان). چاپ اول. تهران: مؤسسه نشر مرکز.
۹. گودرزی، محمدتقی. (۱۳۸۷). سیمرغ خیال (درس‌نامه بیان پارسی با نمونه‌هایی از شهر کهن و معاصر ایران)، چاپ اول. تهران: کلک سیمین.
۱۰. مسن‌آبادی، اکرم. (۱۳۸۹). زمزمه سرود زندگی و شکفتگی با تدریس مشارکتی، مجموعه مقالات نگرش‌ها و شناخت‌ها در فرایند یاددهی، ارزشیابی پیشرفت تحصیلی و فناوری آموزشی، گروه تکنولوژی و گروه‌های آموزشی استان قم، قم: اقلیم مهر.
۱۱. همایی، جلال‌الدین. (۱۳۷۴). معانی و بیان (به کوشش ماهدخت بانوهمایی). چاپ سوم. تهران: مؤسسه نشر هما.

#### نتیجه‌گیری

با تحلیل و بررسی اطلاعات و شواهد، و مقایسه آماری وضع موجود و مطلوب نتایج این پژوهش به قرار زیر به دست آمد:  
۱. راهی دانش‌آموزان و همکاران از بیان

۴. ایجاد شور، نشاط و هیجان در کلاس و تدریس دانش‌آموزمحور، خلاق و مبتنی بر همیاری؛  
۵. جلوگیری از اضطراب و نگرانی دانش‌آموزان، که از ارزشیابی توده‌ای حجیم